

УДК 811.112

Мартинів О. М.

ПСИХОНЕТИЧНІСТЬ І ЕТНОЦЕНТРИЗМ ЯК ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ПОЛІПАРАДИГМАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ СУЧАСНОЇ МОВОЗНАВЧОЇ НАУКИ

Стаття присвячена аналізу психонетичності й етноцентризму – основним дослідницьким принципам когнітивної ономазіології. У роботі приділяється увага фразеологічним одиницям і доводиться необхідність урахування в їх дослідженні культури, звичаїв та інакших, ніж мислення, смислопороджувальних механізмів свідомості, наприклад, відчуттів і колективного позасвідомого.

Ключові слова: психонетичність, етноцентризм, колективне позасвідоме, відчуття, архетип, фразеологічна одиниця.

Мартинів О. М. Психонетичность и этноцентризм как основные принципы в исследовании фразеологических единиц в полипарадигмальном пространстве современной лингвистической науки. – Статья.

Статья посвящена анализу психонетичности и этноцентризма – основным исследовательским принципам когнитивной ономазіологии. В работе уделяется внимание фразеологическим единицам и доказывается необходимость учитывать в их исследовании культуру, обычаи и отличные от мышления смыслопорождающие механизмы сознания, например, ощущения и коллективное бессознательное.

Ключевые слова: психонетичность, этноцентризм, коллективное бессознательное, ощущения, архетип, фразеологическая единица.

Martyniv O. M. Psychonetic and ethnocentrism as the main principles of the research of phraseological units in polyparadigmatic space of modern linguistics. – Article.

The article is devoted to the analysis of psychonetics and ethnocentrism, as they are the basic research principles of cognitive onomasiology. In the work great attention is paid to phraseological units and it is shown the necessity to take them into the research of culture, customs, etc. than thinking of sense producing mechanisms of consciousness, such as feelings and collective unconscious.

Key words: psychonetic, ethnocentrism, collective consciousness, feeling, archetype, phraseological unit.

Постановка проблеми. У своєму перманентному насиченні новими фактами, оригінальними інтерпретаціями, авторськими моделями лінгвістика, як і будь-яка інша наука, завжди супроводжується інтенсивними й найбільш пріоритетними сферами пошуку, які спрямовані сьогодні на пояснення феномена мови та її семіотичних продуктів на основі теоретичних напрацювань методів і методик суміжних дисциплін. Принцип нерозривності вивчення мови та людини є основним у сучасних соціолінгвістичних, психолінгвістичних і когнітивних дослідженнях. Значну роль у цьому зближенні відіграв когнітивний підхід, перевагою якого були широкі перспективи розуміння мовних явищ, що різнобічно пов'язані з мисленневими та пізнавальними аспектами діяльності людини.

Ще нещодавно, зважаючи на аналіз проблем взаємозв'язку мови й мислення, ролі людського фактору в ній, існування та взаємодії мовної й концептуальної картин світу, особливої актуальності набула гіпотеза існування свідомості в мові (О. Блінова, П. Гальперін, Б. Серебренніков, Г. Ейгер), або, за термінологією Б. Серебреннікова, особливого лінгвокреативного мислення. Сьогодні співвідношення мови й свідомості є найбільш дискусійною й **актуальною** проблемою, оскільки за нею стоїть широке коло питань стосовно відмінних від мислення смислопороджувальних механізмів свідомості людини, одним із таких є відчуття. Вирішення проблеми взаємозв'язку мови та свідомості ґрунтується на врахуванні взаємодії індивідуальної й колективної сфери останньої за умови їхнього зв'язку з етнічною культурою. Че-

рез таку тенденцію в сучасних мовознавчих дослідженнях стало необхідним залучення психонетичного й етнокультурного принципів для аналізу номінативних одиниць.

Мета нашої статті – розглянути основні дослідницькі принципи етноцентризму та психонетичності в їх проекції на фразеологічні одиниці, які позначають звучання. Для реалізації мети необхідно вирішити такі **завдання**: з'ясувати сутність і виявити особливості принципів етноцентризму та психонетичності в дослідженні фразеологізмів, які містять компонент на позначення відчуттів.

Термін «психонетика», який був уперше введений Татеїсі Кадзумо на міжнародній конференції футурологів, означає сукупність психотехнологій, які побудовані на єдиній методологічній основі й спрямовані на вирішення конструктивно поставлених завдань із використанням властивостей, що стосуються лише сфери психіки. Особливість цієї концепції полягає в поступовому переході людства від суспільства інформатики до суспільства психонетики – нового типу організованого знання, що здатне продукувати більш вагомий засоби пізнання, ніж ті, що будуються на основі однієї з психічних функцій – мисленні, та залучає для вирішення своїх завдань позамисленнєві психічні смисли [3, с. 8]. Відомий математик і філософ В. Налімов у низці своїх праць у 80–90-х рр. розробляє інші смислопороджувальні механізми, які дозволяють виявити межі ефективності мислення та поставити питання про використання психічних механізмів як інструментів пізнання, що відрізнятимуться від механізмів мислення [15].

У психології роль мислення як основного смислопороджувального механізму вперше ставить під сумнів К. Юнг, який принципово постулює його рівноцінність з іншими психічними процесами (відчуттями, почуттями й інтуїцією) [3, с. 5], що разом формують концептуально-технологічний комплекс. Модель психіки К. Юнга має цілісний характер і розглядається як єдність свідомих і позасвідомих процесів, які не тільки доповнюють один одного, а й знаходяться в компенсаторних зв'язках. Для свідомості, як зауважує автор, притаманні дискретність, вузькість і певний ступінь вираження. Свідомість «здатна нести в собі доволі малий зміст у кожний конкретний момент. Усе інше є позасвідомим» [22]. Ці постулати підтверджують сьогодні результати наукових досліджень у галузі нейрології, згідно з якими 95% понятійної системи людини, її розуму становить колективне позасвідоме [27, с. 12]. Позасвідомим К. Юнг називає загальні структури людської психіки, що належать кожному, а не окремо взятій людині, позасвідоме, на його думку, є родовою пам'яттю людства, підсумком життя роду, що передається як спадщина й складає основу індивідуальної психіки та її культурної своєрідності [21, с. 122]. У свідомості «колективне позасвідоме» відображається у вигляді архетипових «слідів» [16, с. 235], що фіксуються в знакових продуктах культури, міфах, літературі та номінативних одиницях, зокрема фразеологізмах, які, як вважають науковці, є значимими для певної культури, оскільки зберігають її досвід і «базове» уявлення про світ [10, с. 78]. Для К. Юнга архетипи позасвідомого – це пізнавальні моделі й образи, інакше кажучи, архетипові образи, які він називає ще «природними» символами, хоча в дослідженнях автора поняття архетипу як колективного позасвідомого й архетипного образу постійно вдосконалювалися й уточнювалися [21, с. 93–95; 24, с. 112; 23, с. 68]

У гуманітарних науках спроба реалізації психонетичного принципу здійснювалася М. Бахтінін у концепції діалогічності суб'єкта, який перебуває в процесі пізнання [2]. Застосування цього принципу спостерігаємо в працях О. Потєбні, В. Вундта, К. Бюлера, М. Бахтіна, Л. Виготського, К. Леві-Строса, Ж. Лакана, Р. Барта, В. Налімова, О. Бахтіярова, дослідження яких привели до вагомих висновків і цікавих результатів. Згідно з поглядами Л. Виготського позасвідоме як глибинний рівень свідомості заслуговує великої уваги, оскільки воно залучає людину до колективної пам'яті людства, яка зачалася в глибинах психіки кожного й тому належить усім [7, с. 166]. А. Брудний, аналізуючи процеси розуміння, розглядав особливості позасвідомого як архетипного «праобразного», «першопочаткового». На його думку, багато зв'язків зі свідомістю позначені архетипом. Архетипи володіють могутньою породжувальною

силою та проявляють себе яскраво й мимоволі [5, с. 42]. Реконструюванню архетипів на основі мови присвячені роботи К. Леві-Строса, на думку якого виявлення архетипів «дозволяє зрозуміти велику кількість образів міфологічного мислення, які досі відкидаються як абсурдні та беззмістовні» [13, с. 350]. Звідси випливає те, що психонетична орієнтація лінгвістичних досліджень сприятиме не тільки пізнанню, але й розумінню світу та в жодному разі не передбачатиме заміну мислення як об'єкта психолінгвістичних досліджень, а залучатиме до аналізу відчуття, почуття, інтуїцію, трансценденцію та колективне позасвідоме [3, с. 25]. Зауважимо, що про існування позасвідомого знали ще з часів Гегеля, а в ХХ ст. завдяки структуралістському напрямку досліджень було доведено, що позасвідоме, яке належить до сфери стихійного ірраціонального досвіду, підпорядковується певним правилам і цілком підлягає раціональному аналізу.

Архетип як вияв колективного позасвідомого, як первісна вроджена психічна структура та родова пам'ять етносу домінує в кожній національній культурі. Саме через сукупність етнокультурних архетипів на підставі близькості психології носіїв однієї мови народ усвідомлює себе як етнос. Архетипне проектування уявляється вербалізацією в мовних знаках психологічних і культурних архетипів, які доцільно розмежовуються в мовознавчій науці [4]. Психологічний архетип розглядають як концептуальну імплікацію, як форму, можливість репрезентації змісту, а його зміст – це згорнуті знання, передзнання, отримані в результаті емоційного досвіду, психофізіологічний компонент людини та її пренатальна свідомість. До психологічних архетипів належать такі: Самість, Его, Тінь, Дух, Аніма, Анімус, Мати / Жінка, Світло, Темрява, Вогонь, Вода, Земля, Повітря, Море, Орієнтація, Регенерація (Трансформація). Концептуальні імплікації психологічних архетипів є підґрунтям стереотипних образів, в яких архетип може бути виражений експліцитно й імпліцитно. В основі експліцитного способу творення архетипних образів лежать культурні архетипи. Під культурним архетипом розуміють результат культурно-історичного досвіду, закріпленого в колективній свідомості людства через мотиви, сюжети, образи й символи, закарбовані в міфах і фольклорі різних мовних спільнот [4, с. 9]. Образи кола, води, неба, землі, світла, темряви є прикладами архетипних образів, що збагачені культурним знанням і набувають символічного характеру. Серед культурних архетипів виділяють ще універсальний архетип, який забезпечує єдність загальнокультурного розвитку, і *етнокультурний*, за яким ховається уявлення про світ, яке відповідає певній національній культурі [4, с. 10].

На наш погляд, досить переконливим і доречним є залучення психонетичного принципу –

етнокультурного архетипного проектування в дослідженні фразеологічних одиниць, оскільки фразеологічні одиниці є не тільки продуктами раціонального, але й ірраціонального досвіду, в яких зберігається уявлення етносу про світ, його культурна й історико-міфологічна інтеріоризація дійсності. Існування ірраціонального міфу на фоні раціонального мислення пояснюють психологічним феноменом двозначності мислення, коли людина здатна не тільки дотримуватися двох думок, які виключають одна одну, але й вірити обом. Цей процес належить одночасно до свідомого та поза-свідомого [17, с. 31].

Метафору, яка лежить в основі творення фразеологізму, також розглядають як операцію не лише раціонального мислення [28], а й цілісної суперсистеми свідомості. На думку Ю. Лотмана, метафора є наслідком сприйняття міфологічного тексту неміфологічною свідомістю [12, с. 75, 59]. Ернст Кассіерер вважає, що в самому міфі метафори немає, оскільки в ньому «йдеється про зовсім відмінне й набагато більше, ніж проста «заміна», ніж риторичні фігури; те, що здається під час нашої рефлексії простим переносом, є для нього (міфу) справжньою та безпосередньою ідентичністю» [11, с. 39]. Проте існує інша точка зору, згідно з якою метафору розуміють як зародок міфу та ритуалу [14, с. 12].

Результатами застосування психонетичності в сучасній лінгвістиці є аналіз сенсорної метафори, хоча спрямування уваги дослідників на сенсорні процеси було характерним ще для лінгвістичної психології та гештальтпсихології, основні постулати якої базувалися на сприйнятті й формуванні людиною образу, який викликають у неї відчуття різних модальностей. Саме в сфері сенсорних явищ, чуттєвого досвіду та сприйняття знаходиться початок шляху від подібності до аналогії, до метафори в мові. Важливість психологічного підґрунтя метафори (уявлень людини, її намагання визначити невідоме через відоме, відтворивши схожість зовнішніх рис) уперше серед лінгвістів підкреслив К. Бюлер [6], а ще раніше за К. Бюлера голландський дослідник Й. ван Гіннекен трактував синестезію як підґрунтя для метафоричного перенесення. Універсальну систему сенсорних метафор розробив американський логік Дж. Сьорль [18]. Він звертав увагу на те, що прикметники, які описують сприйняття на слух, можуть застосовуватися також у тактильному чи зоровому сприйнятті. С. Ульманн вважав синестезію «найдавнішою, доволі поширеною, можливо, навіть універсальною формою метафори» [20, с. 279]. У сучасній теорії концептуальної метафори представник когнітивної семантики А. Барселона на прикладах синестетичних метафоричних перенесень охарактеризував вихідні метонімічні процеси, які стали підґрунтям метафори. Дослідник вважав, що перенесення смаку на звук викликане

насамперед стимулюванням звуковими відчуттями людини смакових відчуттів [26, с. 36–44]. Як показують дослідження, феномен синестезії полягає в тому, що відчуття однієї модальності оцінюється й описується в категоріях іншої сенсорної системи, оскільки пізнавальна діяльність людини не відбувається з опорою лише на одну ізольовану модальність, навпаки, будь-яке предметне сприйняття є системним. Спільна координація дій органів чуття стає природною основою синергетичних процесів. Безпосереднім вираженням психічних переживань є звук, який неможливо виразити чи осягнути за допомогою інтелекту, він насамперед апелює до відчуттів. Якщо взяти до уваги культуру, то психофізіологічні механізми взаємодії звуку з іншими модальностями універсалізуються в процесі пізнання ролі Хаосу й Космосу у світостворенні. За уявленнями язичників, звук відображав гармонію божественного творіння та порядку, на відміну від Хаосу. Ці ідеї відобразилися практично в усіх релігіях і духовних практиках світу [25, с. 205].

Не викликає сумніву те, що сприйняття проявляється, з одного боку, як універсальне утворення, а з іншого – може характеризуватися національними особливостями, які фіксуються мовними знаками. Безперечно, несвідомі реакції, які викликають звуки, досить важко зафіксувати та систематизувати, проте можна сформулювати основний принцип, згідно з яким на рівень несвідомого виходять фізіологічні реакції, на рівень позасвідомого – асоціативні реакції, які фіксують найстаріші архетипові значення, на рівень свідомості – складноорганізовані системи, які пройшли перевірку часом і культурою [25, 206]. Ці факти ще раз переконують нас у тому, що сприйняття включає свідомі й позасвідомі процеси, а звукова картина світу може розглядатися як універсальне утворення, якому все ж таки властиві національно-культурні особливості, що проявляються в культурних архетипах. Спираючись на теорію К. Юнга, який залучав до процесів метафоризації архетипи колективного позасвідомого та підкреслював можливість інтеграції свідомого й позасвідомого, вважаємо, що основою метафоризації, як і фразеологізації, можуть бути як архетипи колективного позасвідомого, що є виявом родової пам'яті й історичного минулого етносу, так і сенсорні, наприклад, слухові процеси й образи, які сформувалися на їх основі. Механізм культурної інтерпретації образної основи фразеологізму полягає, як вважає В. Кабакова, в співвіднесенні образу в його прямому значенні з архетиповими образами, тобто образами, безумовно значимими для конкретної культури. Завдяки таким образам передається культурний досвід і «базове» уявлення про світ, яке властиве цьому лінгвокультурному колективу [9; 10, с. 42].

Як уже було зазначено, звук, як і інші реалії та явища зовнішнього світу, може ставати знаком і включатися в культурний текст. Весь функціональний аспект дослідження звукового коду культури передбачає аналіз і систематизацію природних звуків, шумів і звукових знаків, що входять у сімейні, календарні обряди, у демонологічні вірування та фольклорні тексти, культурні значення й функції яких у різних народів є неоднаковими. Семантична сторона звукових сигналів, що втручаються в життя людини, зазвичай зорієнтована на мову як вербальну сутність. Те, що різні етноси переживають оточуючу дійсність зовсім по-різному, об'єктивуючи неоднаковість своїх відчуттів, сприйняття й оцінок у мовних формах тих етнічних мов, носіями яких вони є, стверджували багато науковців у сфері лінгвістики та психології. Як слушно зауважує І. Голубовська в дослідженні на основі української, російської, англійської та китайської мов, єдність біологічної природи людства мала б визначити однаковість відчуттів і сприйняття, а також їх подальшої лексикалізації в усіх людей незалежно від їх расової та національної приналежності, проте спостереження показують, що концептуалізація почутого в різних лінгвокультурних ареалах має суто етнічний характер [8, с. 48]. Так, Г. Тріандіс [19, с. 121] наводить результати досліджень Ландера, Ервіна й Хоровіца, в яких із використанням кольорних карт Мунселла автори виявили те, що різні культури дають різні реакції на одні й ті ж кольорні діапазони, а в сприйнятті різних кольорів виявляються культурно детерміновані відмінності, зумовлені зокрема й особли-

востями мови. Як бачимо, неоднаковість у кольорному та звуковому сприйнятті різних народів ніяк не зумовлена нейрофізіологією їх бачення чи звукосприйняття, а зумовлена тільки врахуванням своєї власної (не універсальної) логіки. Ю. Апресян пропонує доречний компроміс між універсалізмом і етноцентризмом: «Кожна природна мова відображає певний спосіб сприйняття й організації (концептуалізації) дійсності. Властивий мові спосіб концептуалізації дійсності (погляду на світ) є частково універсальним, частково національно-специфічним; носії різних мов можуть сприймати світ трохи по-іншому, що зумовлено особливостями кожної з мов» [1, с. 38–39]. Ми цілком погоджуємося з твердженням науковця в тому, що принцип етноцентризму не повинен категорично застосовуватися в мовознавстві, адже стереотипні уявлення про тварин чи птахів (наприклад, про сороку, що уособлює стереотип балакучості й асоціюється з джерелом інформації на підставі слухових відчуттів звуків, які видає цей птах) властиві не одній, а багатьом мовам [16, с. 150]; так само символ дзвону, звучання якого проганяє злих духів або щось віщує, притаманний не тільки одній етнічній свідомості. Проте виявлення саме національної специфіки в найменуванні звукових переживань і образів є більш важливим для ідентифікації етносу, оскільки всі номінативні одиниці, а особливо фразеологізми, що позначають звучання, належать до мовної картини світу певного народу й уможливають більш глибоке пізнання його історії та детермінантів сучасного життя.

Література

1. Апресян Ю. Образ человека по данным языка / Ю. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1.
2. Бахтин М. Эстетика словесного творчества / М. Бахтин. – М. : Искусство, 1979. – 423 с.
3. Бахтияров О. Постинформационные технологии: введение в психонетику / О. Бахтияров. – К. : ЭКСПИР, 1997. – 160 с.
4. Белехова Л. Архетип, архетипный смысл, архетипный образ у лінгвокогнітивному висвітленні (на матеріалі віршованих текстів американської поезії) / Л. Белехова // Науковий вісник ДДПУ імені І. Франка. Серія «Філологічні науки». Мовознавство. – 2015. – № 3. – С. 6–16.
5. Брудный А. Психологическая герменевтика / А. Брудный. – М. : Лабиринт. – 2005. – 336 с.
6. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка / К. Бюлер. – М. : Прогресс. – 2000. – 502 с.
7. Выготский Л. Собрание сочинений : Вопросы теории и истории психологии / Л. Выготский. – М. : Педагогика, 1982. – 488 с.
8. Голубовская И. Этнические особенности языковых картин мира : [монография] / И. Голубовская. – Киев : Издательско-полиграфический центр «Киевский университет», 2002. – 293 с.
9. Кабакова С. Механизмы культурной интерпретации образного основания идиом / С. Кабакова // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках. – Языки славянской культуры, 2004. – С. 77–86.
10. Кабакова С. Образное основание идиом : Психолінгвокультурологические аспекты : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / С. Кабакова. – М., 1999. – 120 с.
11. Кассирер Э. Сила метафоры / Э. Кассирер // Теория метафоры: Сборник / Вступ. ст. Н. Арутюновой. – М. : Прогресс, 1990. – С. 32–42.
12. Лотман Ю. О двух моделях коммуникации в системе культуры / Ю. Лотман // Избранные статьи : в 3 т. – Таллин : Александра, 1992. – 472 с.
13. Леві-Строс К. Міг і значення / К. Леві-Строс // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів : Літопис. – 1996. – С. 343–356.
14. Мелетинский Е. От мифа к литературе / Е. Мелетинский. – М. : РГГУ, 2001. – 167 с.
15. Налимов В. Реальность нереального. Вероятностная модель бессознательного / В. Налимов, Ж. Дрогалина. – М. : Издательство «МИР ИДЕЙ», АОАКРОН, 1995. – 432 с.
16. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) : [монографія] / О. Селіванова. – Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.

17. Селіванова О. Світ свідомості в мові. Мир сознания в языке. Монографічне видання / О. Селіванова. – Черкаси : 2012.– 488 с.
18. Серль Дж. Метафора / Дж. Серль // Теория метафоры: Сборник / Вступ. ст. Н. Арутюновой. – М. : Прогресс, 1990. – С. 307–432
19. Триандис Г. Культура и социальное поведение / Г. Триандис. – М. : ФОРУМ, 2007. – 384 с.
20. Ульманн С. Семантические универсалии / С. Ульманн // Новое в лингвистике. – М., 1970. – Вып. 5. – С.250–298.
21. Юнг К. Душа и миф: шесть архетипов / К. Юнг ; пер. с англ. – К. : Гос. библиотека Украины для юношества, 1996. – 324 с.
22. Юнг К. Символическая жизнь / К. Юнг ; пер. с англ. – Издание 2-е. – М. : «Когито-Центр», 2010. – 326 с.
23. Юнг К. Сознание и бессознательное / К. Юнг ; пер. с англ. – СПб. : Университетская книга, 1997. – 544 с.
24. Юнг К. Человек и его символы / К. Юнг ; пер. с англ. – СПб. : Б.С.К., 1996. – 646 с.
25. Языковое бытие человека и этноса: психолингвистический и когнитивный аспекты: Материалы IV Международных Березинских чтений. Вып. 14. – М. : ИНИОН РАН, МГЛУ, 2008. – 312 с.
26. Barselona A. On the plausibility of claiming a metonymic motivation for conceptual Metaphor / A. Barselona // Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective. – Berlin, N. Y., 2000. – P. 36–34.
27. Churchland P. Neurophilosophy: Toward a Unified Science of the Mind, Brain / P. Churchland– Cambridge (Mass.) : Bradford / MIT Press, 1986. – 456 p.
28. Haskell R. Structural Metaphor and Cognition / R. Haskell // Cognition and Symbolic Structures. – Norwood, N.Y., 1987.